

UOT

MEHRİBAN ƏLİYEVA*

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ ELMİ ÜSLUB VƏ TERMİN
YARADICILIĞI PROSESİ

XÜLASƏ

Məqalədə elmi üslubun termin yaradıcılığı ilə bağlılığı məsələləri tədqiq olunmuşdur. Funksional üslub eyni və yaxın janrlarda yazılmış materialların müəyyən ortaq meyar və xüsusiyyətlər əsasında təyin olunur. Elmi üslub monoqrafiya, məqalə, tezis, dissertasiya, avtoreferat və digər elmi materialların üslubi xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Elmi araşdırmalar, tədqiqatların yerinə yetirilməsi prosesində sahəyə aid yeni anlayışlar aşkara çıxarılır, onların mövcudluğu təsdiq olunur və bu anlayışlar adlandırılır. Nəticədə elmi tədqiqat sahə terminologiyasının yeni terminlərlə zənginləşməsində aparıcı rol oynayır. Elmi mətnlərdə qeydə alınan yeni terminlər əsasında aparılan araşdırmalar elmi üslubda termin yaradıcılığının rolunu aydınlaşdırmağa kömək edir. Təhlil göstərir ki, elmi üslubda termin yaradıcılığında özünü göstərən üsullar özünün spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Açar sözlər: funksional üslublar, elmi üslub, termin, mətn, terminologiya, ad

Giriş. Elmi üslub elmi əsərlərin, dərsliklərin, monoqrafiyaların dilinə xas olan xüsusiyyətləri əks etdirir. Elmi dildə işlənən əsərlərin əsas əlamətləri məntiqilik, ardıcılıq, terminlərdən istifadə, anlayışların dəqiqliyi, simvol, qrafik, cədvəl, formullardan istifadə imkanları kimi amillərlə təyin olunur. Bu üslubda diqqəti cəlb edən əsas səciyyəvi əlamətlərdən biri müxtəlif sahələrlə bağlı işlənən terminlərin ümumişlək sözlərə nisbətən üstünlük təşkil etməsidir. Elmi mətnin leksik korpusunda sahəyə aid anlayışlardan bəhs olunur və bu anlayışların bir-biri ilə əlaqələri, onların arasındakı münasibətlər aydınlaşdırılır, yeni anlayışlar aşkara çıxarılır və adlandırılır. Elmi əsərlərdə sahə anlayışları müəyyən bir sistem əmələ gətirir, sistemin elementləri isə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Sahə terminin mövcud olduğu xüsusi oblastdır. Bu oblast daxilində termin onu səciyyələndirən əsas cəhətləri kəsb edir. Oblast məntiqi ardıcılıqla təyin edilir və kənar təsirlərdən qorunur. Hər hansı leksik vahidin termin olması üçün birinci şərt həmin sözün definitiv kontekst vasitəsi ilə müəyyən anlayışla eyniləşdirilməsi, yəni anlayışı ifadə etməsidir. İkinci şərt definitiv kontekstin sahəyə aidliyi sayılır. Deməli, həm anlayış, həm onun definisiyası, həm də termin sahəyə aid olur. Bu iki şərt ödənilmədikdə söz termin ola bilmir. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, söz sahəyə aid kontekst daxilində terminoloji səciyyə alır. Bu cəhət termin ya-

radıcılığının bilavasitə elmi üslub və elmi mətnlərlə əlaqəsini aşkara çıxarır. Anlayış definisiya tələb etdiyinə görə, onu ifadə edən mətn formalaşır. Bu mətn anlayışın definisiyasıdır. Termin də belə mətnlərdən seçilir.

Elmi dilin dəyişməsi, onun inkişafı ümum-ədəbi dildə gedən proseslərlə, həmçinin müxtəlif tarixi dövrlərdə elmin inkişaf xüsusiyyətləri ilə təyin olunur. Elmi dilin leksikasında üç müstəqil layı ayırmaq olar: 1) qeyri-terminoloji leksika (dilə əsas və köməkçi sözləri); 2) ümumelmi leksika (elmi ünsiyyətin xüsusi sözləri); bura müxtəlif elm sahələrində işlənən xüsusi sözlər daxildir. Müasir dövrdə elmlərin inteqrasiyası və diferensiasiyası sayəsində bu laydakı sözlərin sayı daim artır; 3) məxsusi terminoloji leksika [Даниленко: 1977. s. 17].

Terminlərin toplanması və qeydə alınması sahə terminologiyasının nizama salınması prosesində həyata keçirilir. Anlayışların seçilməsi, sistemləşdirilməsi, qruplaşdırılmasından sonra terminlər toplanır, onların siyahısı düzəldilir. Bu mərhələnin əsas çətinliyi müvafiq sahəyə aid ədəbiyyatların kifayət qədər olmaması, yaxud sahənin əsaslarının işlənməməsi ola bilər. Qeyd olunan çətinliklər elmi sahənin yenidən formalaşması zamanı ortaya çıxır. Terminlərin toplanması zamanı termin və termin olmayan söz arasındakı sərhəd müəyyənləşdirilir. Y.Ko-roleva bu sərhədi təyin etmək məqsədilə “terminliyin aşağı həddi”, “terminliyin yuxarı həddi” anlayışlarını daxil etmişdir. Onun fikrinə görə, aşağı hədd terminlə adi söz arasındakı

* Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, dissertant

sərhədin aşkar bilindiği həddir. Yuxarı həddi isə o, müstəqil terminlərin birləşməsindən meydana çıxan terminoloji mənanı ifadə etmək əsasında təyin etmişdir. Müstəqil terminlərlə əmələ gələn terminoloji birləşmə, əsasən, cins-növ münasibətində təyin olunan anlayışı ifadə edir [Королева:1986. s. 7].

Elmi üslubun mühüm funksional vahidi termindir. V.P.Danilenko terminə verilmiş müxtəlif tərifləri nəzərdən keçirmiş, onların əsas xüsusiyyətlərini təyin etmiş və bunu terminin çoxaspektli linqvistik hadisə olması ilə bağlamışdır [Даниленко: 1977. s.3].

Azərbaycan dilçiliyində S.Sadiqovanın terminə verdiyi tərif bu anlayışı fərqli aspektlərdən aydınlaşdırmaq baxımından seçilir. “Termin elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, adlandıran, xüsusi funksiya daşıyan, defnisiyaya malik söz və söz birləşməsidir.” [Sadıqova: 2011. s.18].

Elmi üslub və kontekst. Müəyyən sahənin bütün anlayışlarının bir-biri ilə əlaqələr zəncirini qursağ olduqca mürəkkəb bir sxem alınacaqdır. Belə zəncirdə anlayışların hamısı eyni bir anlayışla birbaşa əlaqələnməyə də, qırılma müşahidə olunmur. Lakin bu o demək deyil ki, sahə terminləri xətti ardıcılıqla yaranır. Termin yaradıcılığı zəncirvari, paralel və qarışıq əlaqələrə əsaslanır. Qeyd edilən xüsusiyyət bütün sahə terminologiyaları üçün universal səciyyə daşıyır.

Sahə terminologiyasının inkişafı, onun yeni terminlər hesabına zənginləşməsi bilavasitə müvafiq elmin inkişafı ilə bağlıdır. Elmin inkişaf isə yeni-yeni tədqiqatların aparılması və onların qeydə alınmasıdır. Hər bir sahə üzrə yazıya alınmış mətn elmi dildə qələmə alınır və bu mətnlər üslub xüsusiyyətləri əsasında elmi üslubda olan mətnləri əhatə edir. Deməli, elmi üslubda olan mətnlərdə yeni terminlər yer alır və termin yaradıcılığı prosesi də elmi üslubla bilavasitə bağlıdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, elmi üslubun spesifik xüsusiyyətlərindən biri onda terminlərin çox işlənməsidirsə, başqa bir xüsusiyyət elmi üslubda termin yaradıcılığı prosesinin getməsidir. Elmi üslubda yazılmış əsərlərdə terminlərin yaranma üsulları, mənbələri xarakterik xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan termin yaradıcılığı

prosesi ilə bağlılıq şərtləri, meyarları aydınlaşdırılmalıdır. Elmi üslubun bu prosesdə hansı rolunu oynamasını müəyyənləşdirmək, şübhəsiz ki, bu üslubda yazılmış mətnlərin təhlilə cəlb olunmasını tələb edir. Təbii ki, terminin elmi tədqiqat prosesində yaranmasını və onun elmi üslubda yazılmış mətnə aşkara çıxmasını aksiom kimi qəbul etmək lazım gəlir. Elmi anlayışlar qabaqcadan ayrı-ayrı terminlər kimi təcrid olunmuş şəkildə olmur. Bu anlayışların mövcudluğu nəzəri araşdırmalar və təcrübi müşahidələr əsasında təsdiqini tapır və yalnız bundan sonra onlar adlandırılır, beləliklə, terminlər yaranmış olur. Elmi nəzəriyyənin, qanunun, prinsipin, müddəanın formalaşdırılma aləti olan termin və onların toplusu olan terminologiya elm və texnikanın vacib tərkib hissəsidir. Bu hökm terminlərsiz elmin tam olmadığını təsdiq edir. Elmi üsluba aid mətnlərdə terminlər işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə mətnlərin leksik səviyyədə təhlili, xüsusən onların leksik-statistik planında araşdırılması zamanı bu cəhətlər aşkar üzə çıxır. Məsələn, Dədə Qorqudla bağlı yazılmış məqalədə yazılır:

“On iki boy bir müqəddimənin verdiyi informasiya təkcə məzmun baxımından deyil, janr strukturu, poetik sistemin sxemləri, arxitektonik mənzərəsi, nitq etiketləri kontekstində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və sinxron, diaxron yanaşmaları, bütünlükdə daxili gedışlərin müəyyənliyini aydınlaşdırmağa əsas verir. Burada ayrı-ayrı boylar arasındakı əlaqələrin bədii sistemi özlüyündə daxili nitqin, obrazlar arasındakı münasibətlərin mahiyyətini ifadə edir. Bütün formullar (inisial formullar, medial formullar, final formullar) dastan strukturundakı daxili nitqin məzmununu aydınlaşdırır. Məsələn, müqəddimədə verilən başlanğıc informasiya ilə Dədə Qorqudun dedikləri arasında bağlantılar tamamlayıcı xarakterli olub “Qorqud Ata ayıtdı”, “Dədə Qorqud söyləmiş”, “Dədə Qorqud bir dəxi söyləmiş”, “Dədə Qorqud bir dəxi söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş” və s. kimi təhkiyyə formulları ilə reallaşır. Bunlar hamısı bir üslub hadisəsi kimi Oğuz elindəki söyləyicilik mənzərəsinin zənginliyini əks etdirir” [Əliyev: 2019. s.122].

Elmi məqalədən və deməli, elmi üsluba aid materialdan götürülmüş bu parçada xeyli sayda termindən istifadə olunmuşdur. Hesablamalarımıza görə, 997 işarə, 121 sözdən ibarət olan bu

mətn parçasında 44 söz termin və terminoloji birləşmənin komponenti kimi istifadə edilmişdir. Həmin terminlər aşağıdakılardır: boy, müqəddimə, informasiya, məzmun, janr strukturu, poetik sistem, sxem, arxitektonik mənzərə, nitq etiketi, konteksti, sinxron, diaxron yanaşma, daxili nitq, obraz, formul, inisial formul, medial formul, final formul, dastan strukturu, daxili nitqin məzmunu, başlanğıc informasiya, təhkiyə formulları, üslub hadisəsi, söyləyicilik mənzərəsi.

Məqalə dilçilik sahəsinə dair məsələyə həsr olunsa da, ondan götürülmüş bu parçada ədəbiyyatşünaslıq terminləri az deyildir. Məsələn, “dastan – şifahi xalq ədəbiyyatında epik növə aid janr. Dastan epik-lirik janra aid edilir. Burada nəsr ilə nəzm bir-birini əvəzləyir.” [Cəfərov: 2011. s.34]. “Məzmun və forma – bədii əsərin mövzunu müəyyənləşdirən həyat hadisələri və əhvalatları onun məzmununu təşkil edir. Mövzu, ideya, süjet və s. məzmunun, kompozisiya, janr ahəng, ölçü, dil və s. formanın tərkib hissəsidir” [Cəfərov: 2011. s. 122].

Ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik yaxın sahələr olub filologiya adlanan hümanitar elmi fəndə birləşir. Müasir dövr dilçiliyinin yeni yaranmış bir sıra sahələrində ədəbiyyatşünaslıq və linqvistik bir-birinə maksimum yaxınlaşır və nəticədə bu sahə terminlərinin müəyyən qisminin müştərək işlənməsi baş verir. Dilçilik ədəbi dil materiallarını, bədii mətnləri tədqiqatə cəlb edir, müxtəlif janrlarda olan nümunələrin dil aspektindən öyrənilməsinə, tədqiq edilməsinə reallaşdırır. Bu baxımdan dilçilik araşdırmalarında ədəbiyyatşünaslıq terminləri də müəyyən işləkliyi ilə seçilir.

Elmi biliklərin keyfiyyətə yeni elmi-nəzəri səviyyə qazanması, anlayışlar sistemində sabitləşməyə və müvafiq terminlərin təsbit, yaxud qəbul olunmasına səbəb olur. Anlayışlar zaman keçdikcə qeydə alınır, definitivləşdirilir, sahənin terminoloji bazasını əmələ gətirir. Sahəyə aid elmi məhsulun yaradılması prosesi onun anlayışlar sistemi əsasında, ona istinadla baş verir. Anlayışın yaranmasının təsdiqi onun terminlə adlandırılması ilə başa çatır. Elmi üslub sahə terminlərinin müxtəlif birləşmələrinin terminoloji məzmun qazandığını, lakin belə birləşmələrin hamısının ayrıca termin kimi fərqləndirilmədiyini göstərir. Yuxarıda verilmiş nümunədə belə birləşmələr az deyildir. Məsələn, məqalə

mətnində istifadə olunmuş nitq etiketləri kontekstində konstruksiyasından “nitq etiketləri konteksti” birləşməsinə ayırmaq və onun terminoloji vahid kimi qəbul edilib-edilməməsinə araşdırmaq olar. Dilçilik terminologiyasında “nitq etiketləri” və “kontekst” terminləri vardır. Müəlliflər kollektivinin hazırladığı izahlı dilçilik terminləri lüğətinə hər iki termin daxil edilmişdir.

“Nitq etiketləri – Ünsiyyət zamanı müraciət, görüş, ayrılma, təbrik və sair bu kimi formalar. Nitq etiketlərinə nitq yarlıqları da deyilir. Nitq etiketləri xalqın milli mədəniyyətinə, təfəkkürünə uyğun olan və nitq mədəniyyətinin mühüm bir göstəricisi sayılır. Nitq etiketlərinin növləri: müraciət etiketləri, görüşmə etiketləri, ayrılma, təbrik, alqışlar, xeyir-dualar, qarğışlar, bəd dualar kimi etiketlər vardır. Bu etiketlərdən yerli-yerində istifadə ünsiyyətin normal olmasına, effektivinə, tərəflərin bir-birini düzgün anlamasına səmimi şərait yaradır” [Sadıqova və başqaları.:2019. s.705].

“Kontekst – Mətnin təşkili mexanizmi qurulma texnikasına uyğun olaraq onu təşkil edən parçalarda işlənən ayrıca bir sözün daşdığı mənalardan müəyyənləşdirilməsinə imkan verən parça. Mətnə dil vahidinin linqvistik əhatəsi, işlənmə şəraiti və xüsusiyyətlər. Danışan və dinləyənin qarşılıqlı anlaşmasına xidmət edən mətn, bir növ ünsiyyət hadisəsi” [Sadıqova və başqaları.: 2019. s.455-456].

Qeyd etmək lazımdır ki, lüğətdə “kontekst” vahidinin iştirakı ilə yaranan *kontekstləşmə*, *kontekstualizm*, *kontekstual*, *kontekstual sinonimlər*, *kontekstual-situativ yarımçıq cümlə*, *kontekstual yarımçıq cümlə* kimi terminlər də verilmişdir [Sadıqova və başqaları: 2019. s.756-457].

Yuxarıda elmi mətnin tərkibindən çıxartdığımız “nitq etiketləri kontekstində” birləşməsinin sonuncu komponentinin artırılmış “n” bitişdirici samiti və hal şəkilçisi “-də” cümlənin formalaşması prosesində istifadə olunmuş qrammatik vasitələrdir. Onları kənara qoyduqda birləşmə “nitq etiketləri konteksti” şəklini alır və nominativ vahidə çevrilir. Bu nominativ vahid üçün definitiv konteksti müəyyənləşdirmək mümkündür. Tərkibində nitq etiketi vahidi olan sintaktik konstruksiyaya “nitq etiketləri konteksti” deyilir. Terminin təyin olunma şərtlərini nəzərə alsaq, “nitq etiketləri konteksti” vahidini

və ya birləşməsinin terminoloji mahiyyət kəsb etməsini müşahidə edirik.

V.M.Leyçikin “dil substratı konsepsiyası”na əsasən termin üçparametrlili mürəkkəb quruluşdur. Bu parametrlər dil substratı, məntiqi substrat və terminoloji mahiyyəti əhatə edir. Dil substratı termini verballaşdırmaq üçün istifadə olunan dil vahidləri, dəqiq desək, qrafem və fonemlərdir. Onların vasitəsi ilə leksik vahidin, eləcə də terminin maddi cildi formalaşır. Fonematik quruluş terminin şifahi nitqdə canlandırılmasını təmin edir. Eyni zamanda qrafik və fonetik vasitələrin köməyi ilə formalaşmış terminin hansı dilə mənsubluğu da dil substratı vasitəsilə aşkar edilir. Məntiqi substrat yaranmış vahidin nəyi ifadə etməsinə və ya bildirməsinə xidmət edir. Dil substratı və məntiqi substrat vahidin forma və məzmunu haqqında informasiya verir. Lakin bu informasiya qeyd olunan vahidin termin olub-olmaması haqqında məlumat vermir. Bu məsələnin həlli terminoloji mahiyyətə görə həllini tapır. Terminoloji mahiyyət vahidin özünün mənasına əsasən xüsusi sahənin anlayışlar sistemində daxil olub-olmamasını aydınlaşdırır [Лейчик: 2009. s.7]. Məsələyə bu yöndən yanaşdıqda və yuxarıda “nitq etiketləri konteksti” birləşməsi üçün müəyyənləşdirdiyimiz definisiya da nəzərə alındıqda, bu konstruksiyanın termin-söz birləşməsi kimi qəbul olunması məqbuldur. Çünki bu vahidin terminoloji mahiyyət daşması, nominasiya məqsədilə yaradılması faktları təsdiqini tapır. Lakin məlumdur ki, dilin bütün nominativ vahidlərini söz funksiyasını yerinə yetirənlər də, ayrıca vahidlər kimi leksik sistemə daxil edilmirlər. Ağ şar, sarı şar, qırmızı şar, göy şar və oxşar yolla düzəldilmiş, rəng adı bildirən sözlər “şar” lekseminin birləşməsindən yaranan söz birləşmələrinin sayı, əgər rəng çalarlarını da nəzərə alsaq, kifayət qədər çox olacaqdır. Onlar nominativ birləşmələrdir və şarların rəngə görə fərqlənən növlərini bildirirlər. Dilin iki leksik vahidi birləşir və yeni ad əmələ gətirir. Bu tipli adlar dildən istifadə prosesində düzəldilir və dilin daşıyıcıları bu yolla növləri fərqləndirmə mexanizmini bildirir. Ona görə də bu vahidləri dilin lüğət fondunda qeydə almağa ehtiyac yoxdur. Heyva ağacı, alma ağacı, alça ağacı, gavalı ağacı kimi birləşmələr meyvə ağaclarının növlərini bildirir. Onlar da lüğət fondunun vahidləri sırasında yer almır. Dil materialında belə ağac

növlərinin fərqləndirilməsi lazım gəldikdə həmin birləşmələr formalaşdırılır və nitqdə istifadə olunur. Qeyd olunan cəhət terminoloji sistemə də müxtəlif cəhətdən diqqəti cəlb edir. Bu sistemin terminoloji mahiyyət daşıyan elə vahidləri vardır ki, onlar elmi üslubda yazılan mətnlərdə üzə çıxırlar və müvafiq sahənin terminologiyasında ayrıca leksik birləşmə kimi qeyd olunur. Terminoloji kontekst, bədii kontekst, feili xəbər tərkibli kontekst, təyini söz birləşməli kontekst, definitiv kontekst, metaforlu kontekst, məcazlı kontekst, xiazm tərkibli kontekst, frazeoloji vahid tərkibli kontekst və başqa belə birləşmələrin hər birinə izah və definisiya yazmaq mümkündür. Onların hər biri kontekstin konkret bir növünü ifadə edir, terminoloji mahiyyət daşıyır və bu sahənin terminoloji sistemində ayrıca termin-söz birləşmələri kimi işlənir.

«Hər bir elm sahəsi isə üç əsas anlayışlar sistemindən təşkil olunur: onun məzmununu təşkil edən özündə əks etdirən bir çox faktların toplusundan, onun nəticəsindən meydana çıxan təsəvvürlərdən və bu təsəvvürlərin ifadə olunduğu terminlərdən. Hər bir elmi biliklər sahəsini bu üç atribut olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu baxımdan elmi biliklərin, ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafında dil təsadüfi funksiya daşımır, dil hər bir elmin struktur elementlərindən biri kimi meydana çıxır. Deməli, elmi dil vahidləri məhz terminologiya vasitəsilə elmə daxil olur» [Sadıqova: 2010. s.5].

Elmi üslub ümumi şəkildə götürüldükdə bütün elm sahələrinə aid olan üslubdur. Eyni zamanda elmi üslubun özünün də müxtəlif növləri vardır. Biz ən azı humanitar, ictimai, texniki elmi üslubları fərqləndirə bilərik. Bu məsələyə daha geniş planda yanaşsaq, dilçilik üslubu, ədəbiyyatşünaslıq üslubu, siyasi üslubu, texniki üslubu və s. bir-birindən ayırmaq olur. Belə olan halda konkret sahələr üzrə ayırma meyarı özünü göstərir. Belə ayırmanın əhəmiyyəti və düzgünlüyü yalnız tədqiqatlar əsasında müəyyənləşdirilə bilər. Danilenko yazır: “Elmi dilin dəyişməsi, onun inkişafı ümumdəbi dildə gədən proseslərlə, həmçinin müxtəlif tarixi dövrlərdə elmin inkişaf xüsusiyyətləri ilə təyin olunur. Elmi dilin leksikasında üç müstəqil layı ayırmaq olar: 1)qeyri-terminoloji leksika (dilə əsas və köməkçi sözləri); 2)ümumelmi leksika (elmi ünsiyyətin xüsusi sözləri); bura müxtəlif

elm sahələrində işlənən xüsusi sözlər daxildir. Müasir dövrdə elmlərin inteqrasiyası və diferensiasiyası sayəsində bu laydakı sözlərin sayı daim artır; 3) məxsusi terminoloji leksika (konkret terminosistemin xüsusi sözləri)” [Даниленко: 1977. s.17].

Elmi dildə yazılmış mətnlər termin yaradıcılığı prosesini əks etdirən mənbədir. Eyni zamanda elmi dildə olan mətn elmi üsluba aid olan material, elmi üslubda yazılmış mətnədir. Deməli, elmi üslub termin yaradıcılığı ilə bilavasitə bağlı olan istiqamətdir. Terminoloji sistemin yeniləşməsi, yeni terminlərin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi elmi mətnlərdə baş verir. Yeni terminlər də sahəyə aid yazılmış yeni mətnlərdən çıxarılıb termin kimi təhlilə cəlb olunur. Terminoloji sistemdə yeniləşmə ümumişlək sözlərin terminləşməsi yolu ilə baş verir. Ümumişlək söz anlayışın adını bildirməklə terminləşir və sahənin terminlər bazasına daxil olur. Başqa bir yol mövcud terminin derivasiyası şəklində özünü göstərir. Terminoloji sistemə yeni vahidlərin daxil edilməsi alınmalar hesabına da həyata keçirilir.

A.V.Superanskayanın fikrinə görə, XIX əsrin ortalarına qədər terminlər, demək olar ki, üç üsulla yaranmışdır: 1) ümumişlək sözün işlənməsinə məhdudiyətlər qoyulması, onun mənasının definitiv üsulla təyin olunması – terminləşmə; 2) dilin sözlərindən termin-söz birləşmələri, termin-frazalar yaratma; 3) yeni anlayışların yeni sözlərlə adlandırılması – termin-yaratma [Суперанская и другие :2004. s.114].

Sonuncu üsulu termin-yaratma və ya termin yaradıcılığı üsulu da adlandırmaq olar. Yeni terminin yaradılması zamanı aralıq variantlardan istifadə oluna bilər. Termin elmi üslubda müxtəlif variantlarda qeydə alınma bilər. Bunlar eyni anlayışı ifadə etdikdə terminin variantları sayılırlar. Bu variantlardan birinin sonradan termin kimi qəbul edilməsi baş vermir. Yuxarıda elmi mətndən verilmiş parçanın sonuncu cümləsi belədir: “Bunlar hamısı bir üslub hadisəsi kimi Oğuz elindəki söyləyicilik mənzərəsinin zənginliyini əks etdirir”. Bu cümlədə istifadə edilmiş “söyləyicilik” terminoloji mahiyyət kəsb edir və daha işlək olan *nəqlətmə* termininin substitutu funksiyasını yerinə yetirir. Elmi üslubda eyni anlamda *narrasiya* terminindən is-

tifadə olunur. Linqvistikada *narrativlik*, *narrator* terminləri də istifadə olunur ki, onlardan ikincisi bəzi məqamlarda “müəllif” termininin əvəzedicisi olur.

Yenə həmin mətndən olan “Bütün formullar (inisial formullar, medial formullar, final formullar) dastan strukturundakı daxili nitqin məzmununu aydınlaşdırır” – cümləsinə nəzər salsaq, burada, ilk növbədə” formul termini diqqəti cəlb edəcəkdir. Formul bu elmi məqalədə “qəlib” mənasında istifadə edilmişdir. Linqvistikada “qəlib”, “formul”, “klişe”, nitq janrları ilə bağlı isə *kommunikativ* terminlərinin variantlar kimi işlədilməsi müşahidə olunur. Nümunədəki inisial formul –başlanğıc qəlib, medial formul –aralıq qəlib, final formul – sonluq qəlibi şəklində istifadə edilir. Funksional elmi üslubun üslubi xüsusiyyətləri sırasında ardıcılıq, terminləşmə və məntiqi qiymətləndirmə vardır [Слюсарева: 1985. s.126].

Təbii ki, bu terminlərin dəqiqləşdirilməsi, nizama salınması və unifikasiyası dilçiliyimizdə hələ ki, həllini tapmamışdır.

Nəticə. Elmdə hər bir anlayışın formalaşması və sonda qeydə alınıb anlayışlar sisteminə daxil olması uzunmüddətli prosesdir. Elmin anlayışlar sisteminin genişlənməsi onun terminoloji bazasının da zənginləşməsinə aparıb çıxarır. Elmi üslubda terminlərin işlənməsində müəyyən variativlik müşahidə oluna bilər. Bu xüsusiyyət bilavasitə elmi üslubla bağlıdır və əslində, ədəbi üslubdan irəli gələn xüsusiyyətdir. Elmi üslubda da terminin təkrarlanmasının, tautologiyanın aradan qaldırılması məqsədilə mümkün məqamlarda termin variantlarından istifadə olunur. Elmi üslub üçün ardıcılıq səciyyəvi xüsusiyyətdir. Bu üslubda fikrin xətti inkişafı aparıcıdır. Yeni terminin yaradılması, anlayışın təyin olunması üçün bu cəhət vacib rol oynayır. Elmi üslubda olan mətndə “hər sonra gələn cümlə və ya mətn parçası əvvəlki cümlədən və ya mətn parçasından asılıdır, yaxud da özündən sonrakı cümlə və ya mətn parçası üçün növbəti həlqə rolunu oynayır”. Termin yaradıcılığı üçün əhəmiyyətli sayılmalı bu hadisə nəticəsində bağlayıcı və digər köməkçi vasitələrdən çox istifadə edilməsinə zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev R.(2019). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında daxili nitq və onun poetik sistemləri//Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məcmuə. Bakı, Mütərcim, № 6, s.122-127
2. Cəfərov T.(2011). Məktəblinin ədəbiyyat lüğəti. Bakı, AME, 220 s.
3. Qasımov M.Ş.(1973). Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, s.121;
4. Qasımov İ. (2000).Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 216 s
5. Sadıqova S. (2010).Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər// Terminologiya məsələləri: Bakı: Elm, s.5-12
6. Sadıqova S. (2011). Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 380s. s. 119-120;
7. Sadıqova S., Hüseynova N., Novruzova S., Həsənlı-Qəribova Ş.(2019). İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 1200 s.
8. Даниленко В.П. (1977).Русская терминология: Опыт лингвистического описания. Москва, Наука.
9. Королева Е.В.(1986). Синонимы и варианты в терминологии // Научно-техническая терминология. Вып. 8. С. 5-7.
10. Лейчик В.М. (2009).Терминоведение: Предмет, методы, структура. Москва, URSS, 256 с.
11. Суперанская А.В., Подольская Н.В. Васильева Н.В. (2004).Общая терминология: Вопросы теории. Москва, Либроком
12. Слюсарева Н.А.(1985). Функциональная грамматика и когнитивность морфологии// Проблемы функциональной грамматики. Москва, Наука, с.124-138

Mehriban ALIYEVA

SCIENTIFIC STYLE AND THE PROCESS OF TERM- FORMATION
IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

SUMMARY

In the article is investigated the relationship between scientific style and term creation. Functional style is defined on the basis of certain common criteria and characteristics of materials written in the same and similar genres. Scientific style combines the stylistic features of monographs, articles, theses, dissertations, abstracts and other scientific materials. Scientific research, in the process of conducting research, new concepts related to the field are revealed, their existence is confirmed and these concepts are called. As a result, scientific research plays a leading role in enriching field terminology with new terms. Research based on new terms noted in scientific texts helps to clarify the role of term creation in scientific style. The analysis shows that the methods that manifest themselves in the creation of terms in the scientific style differ in their specific features.

Key words: *functional styles, scientific style, term, text, terminology, name*

Мехрибан АЛИЕВА

НАУЧНЫЙ СТИЛЬ И ПРОЦЕСС ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ
В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется взаимосвязь между научным стилем и терминологией. Функциональный стиль определяется на основе определенных общих критериев и характеристик материалов, написанных в одном и схожих жанрах. Научный стиль сочетает стилистические особенности монографий, статей, диссертаций, диссертаций, рефератов и других научных материалов. Научные исследования, в процессе проведения исследований выявляются новые концепции, относящиеся к области, подтверждается их существование и называются эти концепции. В результате научные исследования играют ведущую роль в обогащении полевой терминологии новыми терминами. Исследования, основанные на новых терминах, отмеченных в научных текстах, помогают прояснить роль создания терминов в научном стиле. Анализ показывает, что методы, проявляющиеся в создании терминов в научном стиле, различаются по своим особенностям.

Ключевые слова: *стиль, научный стиль, термин, текст, терминология, название*